

ԱՐՄԵՆ ԾԱՅՐ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ

(Փիլիսոփայության դոկտոր)

ՀԱՅ ԱՆԳԼԻԿԱՆՆԵՐԸ ԺԺ ԴԱՐԻ 2-ՐԴ ԿԵՍԻՆ*

Ա. մաս

19-րդ դարի սկզբներին բողոքական միսիոներական շարժումները ընդարձակվում են և հասնում մինչև Օսմանյան կայսրության սահմանները: Ամբողջ Միջին Արեւելքում, ընդհուպ մինչև եվրոպական և ասիական Թուրքիա և նույնիսկ մինչև Կովկաս, հաստատվում են բազմաթիվ միսիոներական կենտրոններ:

Բրիտանացի միսիոներները գործոն մասնակցություն են ունենում այս շարժման մեջ: Օսմանյան կայսրությունը մի նոր քերքի դաշտ է հանդիսանում նրանց գործունեության համար:

* «Էջմիածին» ամսագրի ընթերցողների ուշադրությանն ենք ներկայացնում Մայր Աթոռի միաբան տ. Արսեն ծ. վարդապետ Բերբերյանի 1972 թվի փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան ստանալու համար Լոնդոնի համալսարանի Կինգս Կոլեջին ներկայացրած «Անգլիկան եկեղեցու և հայերի միջև հարաբերությունները 1841—1905 թվականներին» անգլերեն լեզվով գրած ավարտաճառի ամփոփումը թարգմանաբար:

Տ. Արսեն ծ. վարդապետը 1972 թ. օգոստոսին Լոնդոնում պաշտպանեց իր ավարտաճառը և 1973 թ. մարտին հանդիսավոր իրադրության մեջ ստացավ փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան:

Միսիոներական զանազան ընկերություններից և կազմակերպություններից բացի, անգլիկան եկեղեցին ունենում է իր եպիսկոպոսարանը Երուսաղեմում, որը նոր էջ է բաց անում ինչպես անգլիկան, այնպես էլ հայ եկեղեցու պատմության մեջ, քանի որ դրանով է սկսվում երկու եկեղեցիների հարաբերությունների պատմությունը: Պրուսիայի Ֆրեդերիկ Ուիլիամ 4-րդ թագավորը առաջին անձն է լինում, որ Անգլիո եկեղեցու ղեկավարներին առաջարկում է հաստատել անգլիկան մի եպիսկոպոսարան Երուսաղեմում: Թագավորի կենսագիրները վկայում են, որ նա դեռ երիտասարդական տարիներից փայփայում էր այն գաղափարը, որ բողոքականները սուրբ երկրում պետք է ունենան պատշաճ տեղ և այդ եպիսկոպոսարանի միջոցով պետք է ստեղծեն, ի թիվս արևելյան եկեղեցիների, բողոքական գործունեությանց կենտրոն, որը բողոքականների համար պետք է ունենա օրինական ճանաչում և հավասար իրավունքներ կայսրության մեջ: Նա իր մտքում ուներ մի այլ ծրագիր ևս. ուզում էր մի ապահով կենտրոն ունենալ հրեության մեջ՝ միսիոներական գործունեություն ծավալելու համար:

Անգլիկան եկեղեցին և Բրիտանական կառավարությունը այս առաջարկի մեջ շահեր տեսնելով, իրենց համաձայնությունն են տալիս՝ հաստատելու եպիսկոպոսարանը։ Անգլիկան եկեղեցին մտածում է, որ եթե մի կենտրոն ունենա Պաղեստինում, ապա կկարողանա հեշտությամբ միանալ հրեա քրիստոնյա սակավաթիվ համայնքների հետ՝ պահելով սակայն իր ճշմարիտ անգլիկան կառուցվածքը։ Այսպիսով, անշատ քրիստոնեական համայնքների միաձուլումը պիտի ապահովեր անգլիկանների համար մի նախապատվություն և նրանք ձեռք պիտի բերեին ս. Հակոբի աթոռը և պիտի նկատվեին առաքյալի հաջորդները։

Այս հավակնությունները դեռևս ժամանակին ծաղրանքի նյութ են դառնում բողոքական միսիոներների կողմից և նրանցից մեկը հեզմանքով գրում էր, որ առաքյալների հաջորդողներից մեկը, օրինակ՝ Քենտլորբերիի արքեպիսկոպոսը, մի օր պետք է գրի մի նոր թուղթ՝ ուղղված հրեաներին։

Եպիսկոպոսարանի համար, սկզբնական շրջանում, իրար հաջորդող եպիսկոպոսներ են ձեռնադրվում, որոնցից առաջինը՝ Ալեքսանդր եպիսկոպոսը (ձեռնադրված 1841-ին և մահացած 1845-ին), նախապես եղել է հրեա ուսուցիչ, հետագայում դարձել է դեպի քրիստոնեությունը, սակայն իր խառնվածքով մնացել հրեաներից ավելի հրեա։ Երկրորդը՝ Կոպատ եպիսկոպոսը (որը ձեռնադրվել է 1846-ին և մահացել 1879-ին), Պրուսիո թագավորի թեկնածուն է եղել։ Սա ծագումով ոչ գերմանացի և ոչ էլ անգլիացի է եղել, այլ՝ շվեյցարացի։ Երրորդը՝ Պարբլեյ եպիսկոպոսը (որը ձեռնադրվել է 1879-ին և մահացել 1881-ին), անգլիացի էր։

Մյուս կողմից՝ Բրիտանական կառավարությունը այս ձեռնարկած քայլի մեջ տեսնում էր իր այնքան ցանկալի ծրագրի իրագործումը։ Նրա նպատակն էր Օսմանյան կայսրության մեջ ունենալ մի կարևոր կրոնական։ Արքայական մի նամակով Ալեքսանդր եպիսկոպոսի մեկնումը Պաղեստին ինքնին ապացույց էր այն բանի, որ այնտեղ մուտք էր գործում մի քաղաքական գործիչ։

Նոր եպիսկոպոսարանը ուներ երկու հիմնական նպատակ՝ Օսմանյան կայսրության մեջ առավել ամրապնդել անգլիկան եկեղեցու և Բրիտանական կայսրության քաղաքական շահերը։

Լատինները և հույները Ալեքսանդր եպիսկոպոսի մուտքը Երուսաղեմ դիտում էին որպես Բրիտանական կառավարության կողմից ձեռնարկված մի շարժում՝ ստեղծելու մի «Անգլիկան կուսակցություն»

սուրբ երկրում։ Սակայն Ալեքսանդրի գործունեությունը իր հաջորդի՝ Կոպատ եպիսկոպոսի հետ համեմատած Երուսաղեմում մնում է աննշան։

Կոպատ եպիսկոպոսը, լինելով ֆրանսախոս շվեյցարացի, գիտակ է եղել նաև անգլերենին, գերմաներենին և արաբերենին։ Նա պատկանելիս է եղել Շվեյցարիայի Բաբեվիլյալ եկեղեցուն և իբրև միսիոներ, Լոնդոնից ուղարկվել է Եթովպիա, Լիբանան, Պաղեստին, Մալթա, Եգիպտոս։ Նա մի սարկավագ է եղել, երբ հրավեր է առաջել ձեռնադրվելու եպիսկոպոս Երուսաղեմի համար՝ Լոնդոնի եպիսկոպոսի ձեռամբ։

Կոպատի հակառակորդները Էկվեթոր եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, բողոքում են Քենտլորբերիի արքեպիսկոպոսին՝ Եթովպիայում նրա ունեցած ելույթների համար, նրան մեղադրում հերետիկոսության մեջ, ինչպես նաև նրա նկարագրի համար։ Բայց Կոպատը ճարպկությամբ կարողանում է արդարացնել իրեն։ Ձեռնադրության օրը, սակայն, հակառակորդները մի փաստաբանի միջոցով պատրաստում են իրենց մեղադրանքները, որպեսզի դրանք ընթերցեն

ձեռնադրության պահին: Բայց կանխելու համար նման մի անախորժություն՝ ձեռնադրությունը հետագայում է և տեղի է ունենում մի քանի օր հետո մի առանձին մատուում:

1846 թ. Կոպատը հասնում է Երուսաղեմ: Նա այցելում է հունաց և հայ պատրիարքներին, սակայն անտեսում է լատիններին: Նրա առաջին գործն է լինում ստեղծել անգլիկան բողոքականների մի խումբ: Մահմեդականների մեջ՝ ավետարանելը նրա ծրագրից դուրս էր: Այդ նպատակով նա հավաքում է ամեն տեսակի անձանց՝ Ավետարանը ընթերցելու համար: Այս ձևով հիմք է դնում մի դպրոցի, ուր հավաքվում են տարբեր ազգություններից որբեր: Հույները բողոքում են իշխանություններին՝ այդ դպրոցի ստեղծման դեմ, Կոպատին սպառնում, որ հեռու մնա տեղի քրիստոնյաներին դավաճափոխ անելու փորձից, բայց վերջինս հայտարարում է, որ ով իրեն կդիմի դավաճափոխ լինելու համար, ինքը ստիպված է ընդունել նրանց: 10 տարի հետո Օսմանյան կայսրության կողմից հռչակված օրենքը, որով քաղաքացիական հավասար իրավունքներ էին տրվում քրիստոնյաներին, ուստի ազատ գործունեության լայն հնարավորություն էր տրվում նաև Կոպատին: Ի վերջո Կոպատին հաջողվում է ընդարձակել իր գործունեության դաշտը՝ հիմնելով այլ դպրոցներ և ավելի զորացնելով եպիսկոպոսարանը, ունենալ երիտասարդ ավետարանիչներ, որոնք պատրաստվում էին նրա հսկողության ներքո: Սակայն զարմանալին այն է, որ Կոպատի առաջին համոզված ավետարանիչները լինում են ոչ թե անգլիացիները, այլ հայերը, այդ թվում Տիարպեքիցի մի երատասարդ քարոզիչ՝ Կարապետ Ստեփանյան անունով:

Կարապետ Ստեփանյանը բողոքական համայնքի կողմից ուղարկվում է Երուսաղեմ, որպեսզի Կոպատ եպիսկոպոսից խնդրի իրենց համայնքի համար մի քարոզիչ: Կ. Ստեփանյանը ինքն է լինում այդ քարոզիչը, սակայն թե ինչպե՞ս, այդ այնքան էլ պարզ չէ: Երուսաղեմում նա 3 տարի Կոպատի դպրոցում մնալով՝ ձեռնադրվում է հովիվ և իշխանություն է ստանում քարոզելու Ավետարանը ամբողջ Օսմանյան կայսրության մեջ: Կ. Ստեփանյանը, համաձայն իր նամակի, վերադառնալով Տիարպեքի, մկրտում է շուրջ 300 երեխաների՝ անգլիկան ծեսի համաձայն, որը և իբրև շոշափելի ապացույց, օգտագործում է հետագայում՝ իրավունք տալով ինքն իրեն խոսելու ինչ-որ անգլիկան հայ համայնքի գոյության մասին:

Կոպատ եպիսկոպոսի երկրորդ առաք-

յալը լինում է հայ եկեղեցու արքեպիսկոպոսներից մեկը՝ Մկրտիչ Ծափնյանը՝ Այնթապի 12 տարվա առաջնորդը, Սսի կաթողիկոսարանի միաբան, իսկ երրորդը՝ Ավետիս Կարապետյանը, որն իր կրթությունն ստանում է Քեմքիջում: Այս բոլորից հետո Կոպատ եպիսկոպոսը ժամանակը հառած է համարում՝ սկսելու համար իր քարոզչությունը հայերի մեջ, քանի որ արդեն ուներ երեք մոլեռանդ օգնականներ, որոնք պատրաստ էին նվիրվելու անգլիկան եկեղեցու քարոզությանը հայ համայնքների մեջ:

Նախքան այս քարոզիչների կատարած գործունեության նկարագրությանն անցնելը, երկու խոսքով ասենք, թե ինչու Տիարպեքիի բողոքական հայերը իրենց համայնքին հովիվ ապահովելու համար դիմեցին անգլիկան եկեղեցու եպիսկոպոսին և ոչ թե ամերիկյան միսիոներներին, որոնք արդեն կես դար շարունակ տարածում էին բողոքականությունը հայերի մեջ, դրամի և նպաստի ուժով:

Հակառակ այն իրողության, որ բողոքական համայնքները համեմատաբար ավելի արտոնություններ ունեին որոշ գավառներում, քան մյուս քրիստոնյաները, այնուամենայնիվ 1860-ական թվականներին արդեն սկսվել էին դժգոհություններ ամերիկյան միսիոներական միավորների նկատմամբ: Այդ մասին կան գրավոր բազմաթիվ վկայություններ, սակայն մենք միայն մեկին դիմելով կներկայացնենք ստորև ժամանակի իրական կացությունը:

Ջմյուռնիայի հայ ավետարանական համայնքի հովիվը, ոմն Ինքնատիոսյան, Քենտոլթերիի արքեպիսկոպոսին ուղղված իր նամակում դժգոհություն է հայտնում ամերիկացի միսիոներների նկատմամբ: Այդ դժգոհությունը նա ներկայացնում է ոչ թե որպես անձնական դժգոհություն, այլ որպես իրական արտահայտություն իր համայնքի տրամադրությունների: Դժգոհության պատճառը իբրև թե արևմտյան ծիսակատարություններն էին, որոնք խորթ և անհարուգատ էին հայերի համար: Իգնատիոսյանը համեմատության մեջ դնելով այդ ծիսակատարությունը հայոց մայր եկեղեցու ծիսական հարուստ կարգի հետ, գտնում է, որ միայն անգլիկան եկեղեցին կարող է լիովին գոհացում տալ իրենց պահանջներին, քանի որ նա էլ ուներ ծիսական այն կարգը, ինչ որ կար հայ եկեղեցուն:

Եթե դիմենք Լևոն Արփիին, կոեսենք, որ նա էլ հայ բողոքականների պատմության մասին իր գրած գրքում շեշտում է հայերի դժգոհությունը ամերիկացի միսիոներների կողմից ներմուծված ծիսական և այլ կարգի սովորությունների նկատմամբ,

որոնք իրենց օտարոտի նկարագրի պատճառով չէին կարող հոգեկան բավարարություն տալ նրանց: Ըստ նրան, այդ էր հիմնական պատճառը, որ բողոքականներից ոմանք վերադառնում էին դեպի մայր եկեղեցին: Մյուս կողմից՝ Ադանայի հովիվ Օհան Ղազիկյանը The Edinburgh Courant-ի մեջ, լույս ընծայած մեկ հայտարարությամբ նույնպես նշում է այն պատճառները, որոնք հայ բողոքական համայնքներին ստիպում են հարել անգլիկան եկեղեցուն:

Մինչդեռ իրական դժգոհությունը կայանում էր նրանում, որ հայ բողոքական համայնքները Բարձր Դուռն կողմից չէին ճանաչվում իբրև ազգային առանձին համայնքներ, այլ, ինչպես ամերիկացիները, նկատվում էին իբրև լոկ բողոքական-կրոնական համայնքներ: Այս պարագան հայ բողոքական դեկավարներին սկսել էր անհաստացնել, որ իրենց եկեղեցիները չունեն հայկական դրոշմ՝ և իրենք իսկ չեն նկատվում իբրև հայեր:

Ահա թե ինչու 1857 թվականին Տիարպեքիի և ապա՝ 1865—1866 թվականներին Այնթապի և Մարաշի բողոքական հայ համայնքները, թվով շուրջ 1000 հոգի, միանում են անգլիկան եկեղեցուն: Այս շարժմանը հետևում են Բիթլիսի, Խարբերդի և հայկական այլ գավառների բողոքականները, բայց նրանք, հիմնականում չունենալով անգլիկան հովիվներ, մնում են իրենց նախկին վիճակում:

Վերադառնալով Կոպատի գործունեությանը, մեր ձեռքում եղած փաստաթղթերի հիման վրա, եկել ենք այն եզրակացության, որ առաջին համայնքը, որ հարեց անգլիկանությանը, Տիարպեքիի հայ բողոքական համայնքն էր՝ գլուխ ունենալով Կ. Ստեփանյանը իբրև հովիվ: Պարզելու համար, թե ինչու՞ այս համայնքը հարեց անգլիկաններին, խոսքը տանք հենց իրեն՝ Կ. Ստեփանյանին, որն իր նամակներից մեկում (գրված 1882 թվականին և ուղղված Քենտոքեքիի արքեպիսկոպոս Թեյթին) ասում է հետևյալը.

«Ձգուշորեն կարդալուց և քննելուց հետո անգլիկան եկեղեցու հիմնական սկզբունքները, աղոթագրքի և հավատքին նվիրված հոդվածները գտանք, որ դրանք բոլորը շատ ճիշտ են և արժեն մեծապես ընդունել և որոնք հարազատ են ճշմարիտ Առաքելական եկեղեցուն, հետևաբար մենք, մեծ թվով հայեր, անմիջապես ստիպված էինք բաժանվել մեր հին եկեղեցուց, հավաքվել մի տեղ և աղոթել նույն աղոթագրքի օգնությամբ»:

Այս փաստաթղթից պարզվում է, որ այդ

համայնքներում Կ. Ստեփանյանը եղել է շրջիկ քարոզիչ և եռանդուն գործիչ: Մի օր նա հանդիպում է Այնթապի առաջնորդ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Շահինյանին և նրան համոզում, որ վերջինս հարի անգլիկան եկեղեցուն:

Այնթապի բողոքական հայ համայնքը, որ սկիզբ է առել 1845 թվականին դավանափոխ մի հայ քահանայի քարոզությամբ, հանդիսանում էր ամենաուժեղ բողոքական կենտրոններից մեկը Թուրքիայում:

Երբ այնտեղ ևս սկսվում են բողոքական համայնքների ներքին խլրտումները, Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը, որն արդեն հեռացել էր իր մայր եկեղեցուց և Երուսաղեմում Կոպատ եպիսկոպոսի մոտ մի քանի տարի մնացել անգլիկան լեզուն և անգլիկան եկեղեցու ծեսերը սովորելու համար, վերադառնում է Այնթապ և գլուխն անցնում այն բողոքականների, որոնք ցանկանում էին իրենք իրենց անգլիկաններ հռչակել:

Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը սկզբնական շրջանում մեծ հաջողությունների է հասնում, բարձր դրնից ձեռք բերում արտոնություն՝ առանձին եկեղեցի կառուցելու: Կոպատ եպիսկոպոսը նրան այդ նպատակի համար տրամադրում է 1000 անգլ. ֆունտ ստեռլինգ: Կառուցման աշխատանքներն սկսվում են, հակառակ այն քանի, որ բողոքական համայնքները ամերիկացի միսիոներների դրդումով բուռն բողոքներ էին բարձրացրել: Եկեղեցու շենքի կառուցումը կիսավարտ վիճակում է լինում, երբ Կոպատ եպիսկոպոսը վախճանվում է 1879 թվականին Երուսաղեմում:

Կոպատ եպիսկոպոսի հաջորդ Բարքլեյ եպիսկոպոսը պաշտոնավարում է միայն երկու տարի, առանց արդյունավետ գործունեության: Իսկ վերջինիս հաջորդող եպիսկոպոսը հայերին դավանափոխ անելու խնդրում վարում է բոլորովին այլ քաղաքականություն:

Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի դժվարությունները օրավուր շեշտվում են և եկեղեցին մնում է անավարտ՝ դրամի պակասի պատճառով: Այս ծանր վիճակից դուրս գալու նպատակով Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը դիմում է անգլիկան եկեղեցու դեկավարներին՝ խնդրելով նյութական օգնություն՝ եկեղեցու շենքի և իր ապրուստի համար:

1879-ի հոկտեմբերին Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը գնում է Լոնդոն: Երկար սպասելուց հետո, ի վերջո ընդունվում է Քենտոքեքիի արքեպիսկոպոսի կողմից: 1880 թ. փետրվարին Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի և անգլիկան եկեղեցու պետի միջև տեղի է ունենում հատուկ մի հանդիպում՝ Լամբետի գրադարանում, որտեղ խոստումներ են տրը-

վում օժանդակելու Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի առաքելությանը։ Այդ շարժմանը նպաստող մի դրամագլուխ է հատկացվում։ Սույն հանդիպման նկարագրությունը հրատարակվում է նույն թվի փետրվարի 27-ին Լոնդոնի «Թը Թայմս» թերթում, ի գիտություն հասարակության։ Թերթում Մկրտիչ թյուն արքեպիսկոպոսի առաքելության հետ կապված հարցը յուրահատուկ ձևով է ներկայացված, շոշափված են հայ ժողովրդի՝ տվյալ ժամանակի մտահոգությունները և այլ հարակից հարցեր, որոնք այսօրվա պատմաբանների համար խիստ շահեկան են անգլիական եկեղեցու ղեկավարների՝ այդ ժամանակաշրջանի մտայնությունն ըմբռնելու տեսակետից։ Դժբախտաբար այս սեղմ էջերի մեջ դժվար է մանրամասնորեն անդրադառնալ այդ բոլոր հարցերին։

Հանդիպման վերջում բանաձևում են Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի կողմից անգլիկաններին ուղղված մի կոչ և մի հայտարարություն, այն բարեկարգության մասին, որ կատարվում է Փոքր Ասիայի հայոց եկեղեցիներում։ Մկրտիչը որոշ գումար ապահովված վերադառնում է Այնթապ։

Մկրտչի մեկնումից հետո հայ-անգլիկան եկեղեցու հիմնադրամի հանձնախումբի մի ներկայացուցիչը՝ կանոնիկոս Թրիսթամը, որ պաշտոնավարում էր Տարհմի ուսումնաբաններից մեկում, 1881 թվականին մեկնում է Թուրքիայի այն գավառները, որտեղ սկսվել էին անգլիկան եկեղեցուն հարելու շարժումները։

Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի գործունեության մասին ամբողջական տեղեկություններ ձեռք բերելու և այդ կապակցությամբ օտար ակամատեսի վկայություններն ունենալու համար դիմել ենք կանոնիկոս Թրիսթամի պատրաստած տեղեկագրին, որ նա չափազանցված գույներով է ներկայացնում անգլիկան եկեղեցու ունեցած հաջողությունները հայերին դավանափոխ անելու գործում։ Ըստ նրա տեղեկագրի, բազմաթիվ գավառներում՝ Բիթլիսում, Խարբերդում, Սեբաստիայում, Քեսաբում, Ադիամանում, Ուրֆայում, Դիարբեքիրում և այլուր, բոլոր բողոքական համայնքները մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում դեպի անգլիկան եկեղեցու աղոթագիրքը և խնդրում Թրիսթամին, որ իրենց համար ապահովի հովիվներ, որպեսզի սովորեցնեն իրենց անգլիկան եկեղեցու դավանանքը և հավանքը։

Տեղեկագրի վերջում Թրիսթամը Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսին առաջարկում է, որ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին նկատեն իբրև ղեկավարը այդ շարժման և մի քանի հովիվներ ուղարկվեն Անգլիայից Թուրքիա,

որպեսզի շուտով բոլոր բողոքականները դառնան անգլիկաններ։

Կանոնիկոս Թրիսթամի այսը Թուրքիա և նրա գործունեությունն այնտեղ անտարբերությամբ չի դիտվում ամերիկացի միսիոներների կողմից։ Թղթակցությունների միջոցով սուր վեճեր են գնում Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսի և ամերիկացի միսիոներների միջև։ Վերջիններս խնդրում են, որ անգլիկանները չհանգարեն իրենց միսիոներական գործունեությունը Թուրքիայում։ Այդ մասին մեր ձեռքի տակ ունենք բավականին հետաքրքրական փաստեր, որոնց վրա սակայն չենք ուզում շատ ծանրանալ տեղի աղության պատճառով։

Այսպիսով, առաջին հայացքից թվում է, թե Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի եկեղեցին և նրա հովանավորած համայնքները ծաղկուն փնակում էին գտնվում, գեթ այդպես էին ներկայացնում Մկրտիչին ինքը և Անգլիայում նստող հիմնադրամի ներկայացուցիչներն իրենց տեղեկագրերում։ Սակայն իրականությունը բոլորովին այլ էր և նրանք ինքնախաբեության մեջ էին։

1882—1886-ի ժամանակաշրջանում մասնավոր ճիգեր են գործադրվում Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին փրկելու համար կործանումից։ Դիարբեքիրից Քենթրբերիի արքեպիսկոպոսին ուղղված բազմաթիվ համախոսական գրություններ ու դիմումներ սկսում են անպատասխան մնալ, քանի որ 1882 թվականին Թեյթ արքեպիսկոպոսը, որ մասամբ հովանավորն էր այս շարժման՝ վախճանվում է։ Կանոնիկոս Թրիսթամի խոստումներից ոգևորված՝ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը Թեյթին հաջորդող արքեպիսկոպոսին նամակներ է գրում Լոնդոն՝ ասելով, որ եթե ինքը իր կողքին անգլիացի միսիոներներ ունենա, կարճ ժամանակամիջոցում կկարողանա ամբողջ հայ եկեղեցին և բողոքական բոլոր հայ համայնքները դավանափոխ անել և ինքն էլ դառնալ հայ անգլիկանների կաթողիկոսը կամ՝ արքեպիսկոպոսը։ Այս իմաստով նա խնդրում է Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսի միջնորդությունը բարձր դաս մոտ։ Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսի անտարբերության համար նույնիսկ ընդվզում են մի քանի անգլիկան հոգևորականներ, այդ թվում և Թրիսթամը ինքը, որը շատ խիստ նամակներ է գրում վերջինիս։ Սակայն բոլոր ճիգերը մնում են ապարդյուն։

1887—1890 թվականներին շարունակվում են նույն խնդրանքները Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսին Թուրքիո, այսպես կոչված, հայ անգլիկանների կողմից, մինչև այն ժամանակ, երբ 1890 թվականից հետո Թուրքիայում խիստ հալածանքներ են սկսվում

քրիստոնյաների նկատմամբ: Այս դեպքերը բնականաբար վատ են անդարդաւորում մի-սիոներական գործունեությանը վրա և պատճառ դառնում, որ անգլիկան եկեղեցու կամ անգլիկան հայ համայնքների ղեկավարներից ոմանք 1894—1895 թվականների կոտորածների օրերին ապաստան գտնեն Անգլիայում: Կ. Ստեփանյանը նահատակվում է, իսկ ուրիշներ լքում են իրենց հոտը, այդ թվում և Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը, որին 1896—1898 թվականներին հանդիպում ենք Լոնդոնում:

Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի ջանքերը, նոր կապեր ստեղծելու Թեյթ արքեպիսկոպոսին հաջորդող Պենտոն արքեպիսկոպոսի հետ՝ ապարդյուն են մնում: Դրությունը հասնում է այն բանին, որ նա Այնթապ վերադարձի իր անապարհաձախը մեծ դժվարությամբ է ձեռք բերում անգլիկան եկեղեցու կողմից և հուսախաբ վերադառնում իր համայնքի մոտ:

Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի անձնական դժվարությունները՝ նրա միակ զավակի մահը, այնուհետև նրա կնոջ փախուստը, և անգլիկան եկեղեցուց բացահայտորեն իր լքված լինելը վերջնականապես զգալ են տալիս նրան իր պարտությունը: Ահա այս բոլոր հանգամանքները, ինչպես նաև թուրքերի կողմից քրիստոնյաների հալածանքներն ու հայ անգլիկան համայնքի կրած հուսախաբությունները անգլիկան եկեղեցուց և իշխանություններից, այս շարժումը տանում են դեպի անկում:

Մյուս կողմից՝ ամերիկյան Բողոքական տարբեր հարանվանություններ, ինչպես՝ երիցականները, համայնականները և մկրտչական-բողոքական ընկերությունները առավել զորացնում են իրենց միսիոներական առաքելությունը հայերի մեջ այդ շրջանում, ցույց տալով նրանց նյութական և բարոյական ամեն աջակցություն: Հոմմեական կաթոլիկ եկեղեցին ևս ուժեղացնում է իր քաղաքական աշխատանքները և այդպիսով պատճառ դառնում, որ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի համայնքի ուշադրությունը շեղվի դեպի վերջիններս: Իսկ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի նյութական փինակը ոչ միայն չէր բարելավվում, այլ օրըստօրէ վատթարանում էր և նրա պարտքերը գնալով ավելանում էին:

Ի վերջո վրա են հասնում հիվանդության ծանր օրերը և Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը գրկվում է նաև պաշտամունքներ կատարելու հնարավորությունից: Նրա փոխարեն անգլիկան հայ համայնքի պաշտամունքները կատարում է Եղիա Աթոբարյան անունով մի սարկավագ, որը նոր հարաբերությունների մեջ է մտնում անգլիկան եկեղեցու

ղեկավարների հետ: Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը համոզվելով, որ այլևս ոչ մի օգնություն չի կարելի ակնկալել Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսից, իր հայացքն ուղղում է դեպի Յորքի արքեպիսկոպոսը, որին ուղղած իր մի նամակում՝ գրված 1901 թ. հունիսի 21-ին (դա Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի վերջին նամակն է), նա շատ համատուտ կերպով շարադրում է իր համայնքի առաջացման պատմությունը: Նամակում նա նշում է, որ արդեն մի տարի է, ինչ ինքը աջ կողմից անդամալուծված է և բացէիբաց խնդրում նյութական օգնություն համայնքի և անձամբ իր համար:

Նամակին պատասխանելուց առաջ Յորքի արքեպիսկոպոսը երկար մտածում և հարց ու փորձ է անում Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի մասին: Մի քանի տարի անց սարկավագ Աթոբարյանը 1904 թ. հունվարի 16-ի գրությամբ Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսին հայտնում է Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի մահը: Նա իր նամակը եզրափակում է հետևյալ խոսքերով. «Այս նամակով, առանց ավելորդ ձևականության, դիմում ենք Ձերո պրագմության» խնդրելով հոգևորական ապահովել մեզ և մեր համայնքին նյութապես օգնել, որպեսզի մեր եկեղեցին կարողանա շարունակել իր գոյությունը»:

Մի այլ նամակում, գրված 1904 թվի փետրվարի 1-ին, նա կրկին շեշտում է իրենց համայնքի կազմալուծված փինակը և իր գոյությունը վերջացնում այսպես. «Առնվազն որոշ քաղեր պետք է անել՝ պահպանելու համար անգլիկան եկեղեցու այս ճյուղը և պետք է փրկել նրա գոյությունը իբրև այդպիսին»:

Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսը փետրվար 6-ի իր պատասխան նամակում մեկրնդմիշտ և հստակ կերպով արտահայտում է իր վերաբերմունքը դեպի հայ անգլիկան համայնքը ասելով, որ հնարավոր չէ իր համար օգնել Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի համայնքին: Նա նշում է, որ ինքը մեկից ավելի անգամներ շեշտել է, որ կացությունը ամբողջովին փոխված է այն օրերից ի վեր, երբ Թեյթ արքեպիսկոպոսը օգնում էր և քաջալերում Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին՝ առաջ տանելու համար այդ շարժումը: Այն ժամանակ, դա միակ հնարավոր գիծն էր բարեփոխության: Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսը բացահայտորեն հասկացնում է, որ անգլիկան եկեղեցին այժմ աշխատում է իր լավագույն նպաստը բերել ամբողջ հայ եկեղեցու ներքին բարեփոխումների շարժման գծով, առավել լավ կրթություն տալու ուղղությամբ թե՛ աշխարհականներին, և թե՛ հոգևորականներին: «Այսպիսով,—ասում է նա,—մեր գործունեության այս նոր գիծը, որ

նկատի ունի Արևելյան եկեղեցիների կողմից մեզ ուղղված հրավերը՝ օգնելու իրենց, բոլորովին տարբեր է նախորդ շրջանից»։ Այլ խոսքով՝ արքեպիսկոպոսը չի քաջալերում հայ եկեղեցու մեջ գոյություն ունեցող բաժանումները։ Վերջում նա առաջարկում է այս հարցով դիմել Երուսաղեմի անգլիկան եպիսկոպոսին։

Հուլիսի 23-ին Այնթապից Լոնդոն ուղարկված մի նամակ հայտնում է, որ անգլիկան հայ համայնքը կազմալուծման ընթացքի մեջ է։ Այնուամենայնիվ համայնքի ղեկավարները վճռականություն են հայտնում շարունակելու իրենց գոյությունը իբրև անկախ եկեղեցի։

Իրենց դրության մասին անգլիկան այնթապցիները գրում են Երուսաղեմի անգլիկան եպիսկոպոսին և ստանում մի պատասխան, որի մեջ առաջարկվում էր, որ համայնքն իրեն դնի ամերիկյան միսիոներների վերահսկողության ներքո։

Հայ անգլիկան փոքրաթիվ համայնքի ղեկավարները իրարահաջորդ նամակներով իրենց վճռականությունն են հայտնում Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսին, կապված

մնալու անգլիկան եկեղեցու դալանությունից։

Այնթապի և Մարաշի հայ անգլիկանների վերջին հուլիսի 9-րից 21-ի իր նամակում օգնություն է պահանջում անգլիկան եկեղեցու ղեկավարներից. նամակը մնում է անպատասխան։

1905 թվականին հայ անգլիկանների կիսակառույց եկեղեցին փորձում են գնել ֆրանցիսկյան ուխտին պատկանող կաթոլիկ միսիոներները։ Նրանք թղթակցություններ են սկսում Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսի, Անգլիո ֆրանսիական դեսպանի և Հայեպի անգլիկան հյուպատոսի հետ։ Խնդիրը հասնում է մինչև Ջիբրալթարի Անգլիայի եպիսկոպոսին, որը պնդում է, թե եկեղեցու մասին որևէ որոշում հնարավոր չէ առնել առանց Անգլիո մեջ գոյություն ունեցող այդ եկեղեցու հիմնադրամի, որի ղեկավարն էր Թրիսթրամը։

Բացի Ջիբրալթարի եպիսկոպոսի այս նամակից, որն ուղղված է Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսին, ուրիշ որևէ փաստաթուղթ չկա հայ անգլիկան եկեղեցու ապագա վիճակի մասին։

